

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАТВІЯ НОМИСА (СИМОНОВА) В ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД

Автор статті досліджує просвітницьку діяльність українського педагога, етнографа і письменника Матвія Номиса в петербурзький період життя, його участь у виданні журналу «Основа», у роботі петербурзької громади; аналізує внесок Номиса в розвиток вітчизняної педагогічної науки.

Ключові слова: просвітницька діяльність, журнал, система освіти, педагогічні ідеї.

Автор статьи исследует просветительскую деятельность украинского педагога, этнографа и писателя Матвея Номиса в петербургский период жизни, его участие в издании журнала «Основа», в работе петербургской общины; анализирует вклад Номиса в развитие отечественной педагогической науки.

Ключевые слова: просветительская деятельность, журнал, система образования, педагогические идеи.

The author of this article explores the educational activities of Ukrainian educator, ethnologist and writer Matviy Nomys in St. Petersburg's period of his life, his part in the publication of the magazine "Osnova", his part in the activities of St. Petersburg community. The author tries to analyze his contribution to the development of national pedagogic.

Key words: educational activities, magazine, system of education, pedagogical ideas.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського соціуму відбуваються кардинальні зміни в економічній, соціальній та духовній сферах суспільства. Особливо важливим у цьому аспекті є вивчення й актуалізація досвіду попередніх поколінь, адже це дозволить зробити відповідні висновки, здійснити проєкцію на майбутнє, спрогнозувати можливі варіанти розвитку освітніх систем. Аналіз життєвого і творчого шляху видатних педагогічних персоналій минулого є важливим для патріотичного виховання молоді, її національної самоідентифікації й водночас усвідомлення власної приналежності до сучасної європейської цивілізації. Однією з таких постатей є Матвій Номис (Симонов) – письменник, етнограф, педагог, мовознавець. Звернення до його творчої спадщини спричинене, по-перше, усвідомленням величі й самобутності постаті українського вченого-педагога; по-друге, важливістю його наукових ідей і досвіду для розвитку вітчизняної наукової думки; по-третє, наявністю зв'язків між педагогічною діяльністю вченого й

актуальними проблемами сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Послідовне вивчення творчої спадщини Матвія Номиса розпочалося ще його сучасниками: О.Піпіним, О.Огоновським, М. Сумцовим, О. Лазаревським, І. Франком. У радянський період її досліджували М. Сиваченко, Л. Скрипник, М. Пазяк, В. Дудко, Г.Литвиненко, П. Охріменко. Проте поза увагою науковців залишаються педагогічні погляди і просвітницька діяльність Матвія Номиса.

Отже, **метою статті** є аналіз подвижницької діяльності митця в петербурзький період його життя.

Виклад основного матеріалу. Дослідження життєвого шляху і творчої спадщини педагога дало змогу визначити такі етапи у формуванні й становленні Матвія Номиса як ученого, педагога, громадсько-освітнього діяча:

Перший період (1823-1831) – дитинство письменника; час, коли були закладені основи національного самоусвідомлення, сформувались основні світоглядно-ціннісні орієнтири; формування особистості відбувалося під впливом родини і довкілля.

Другий період (1831-1848) – час навчання, здобуття освіти, усвідомлення свого життєвого покликання бути педагогом, перші кроки в педагогічній, науковій, творчій сферах.

Третій період (1848-1855) – початок педагогічної діяльності, робота у Ніжинській і Немирівській гімназіях, удосконалення педагогічної майстерності, формування поглядів на систему освіти, вплив провідних педагогів того часу.

Четвертий період (1855-1869) – перебування на державній службі в Петербурзі, Пскові, Катеринославі, Житомирі; співпраця з журналом «Основа», початок літературної діяльності.

П'ятий період (1872-1877) – робота на посаді директора Лубенської гімназії. Практичне втілення педагогічного і життєвого досвіду, узагальнення знань, формулювання власної педагогічної концепції.

Предметом нашої уваги є четвертий, петербурзький період діяльності педагога. О. Кістяківський, оцінюючи громадську діяльність Матвія Номиса, назвав його одним з українських гетьманів XIX століття. Цей факт пов'язуємо з тим, що упродовж усього свого життя Номис зберігав активну життєву позицію, брав безпосередню участь у розв'язанні багатьох питань, які стояли тоді перед українською громадою, у практичній, подвижницькій діяльності, спрямованій на розвиток національної культури. Початок активної громадської діяльності Номиса припадає на час його перебування в Петербурзі, він був пов'язаний перш за все зі створенням і функціонуванням журналу «Основа» і діяльністю місцевої української громади. Матвій Номис у цей час був одним з тих діячів, які визначали обличчя українського культурного руху.

На рубежі 50-60-х років XIX століття Петербург став основним осередком українського національного руху, літератури й журналістики. У цей час тут створюється громада, формується своєрідний культурний центр України, зосереджуються всі прогресивні діячі культури і науки.

На початок 1860-х років припадає період найінтенсивнішої діяльності громади, пов'язаний з підготовкою та виданням журналу «Основа» (1859-1863

рр.). Це періодичне видання стало не лише засобом національного самопізнання, а й сприяло поживленню процесу українського національно-культурного розвитку, було одним з основних каналів комунікації культурного осередку з Україною. Найбільшу ініціативу в національних питаннях виявляли П. Куліш, Д. Каменецький, В. Білозерський, М. Костомаров, Матвій Номис.

Із липня 1858 року Номис разом із В. Білозерським фактично очолював роботу друкарні П.Куліша (сам письменник у цей час проживав у Мотронівці – З.Ш.). Вони отримали широкі повноваження, вирішували організаційні і фінансові проблеми. Зусиллями Матвія Номиса та інших близьких до П.Куліша людей, як відомо, типографія проіснувала до 1863 року. Книги, що виходили в друкарні, у тому числі й оповідання «Дід Мина і баба Миниха» Матвія Номиса, розповсюджувалися не лише в Петербурзі, а й на українських землях.

Часто П. Куліш звертався до Матвія Номиса за порадами. Д.Каменецькому він писав: «Порадьтеся з моїми замісниками (маючи на увазі Номиса й Білозерського – З.Ш.), застрахувати типографію, чи ризикнути. Зараз типографія більше у Вас у руках, ніж у мене. Чиніть так, як вважаєте за краще» [9, с. 242].

Діяльність Матвія Номиса із упорядкування друкарні проводилася на добровільних громадських засадах. Він усвідомлював значення типографії для розвитку національної культури, підвищення культурного рівня українства. У друкарні було надруковано багато творів українських письменників, у тому числі близько 40 дешевих книжок, які увійшли до видання під загальною назвою «Сільська бібліотека».

Матвій Номис доклав багато зусиль і для відкриття українського журналу. Так, у листі до Марка Вовчка від 3(15) листопада 1859 року, М.Макаров (1828-1892) писав: «Журналу малоросійського теж немає. Скільки розладу тут відбувається через затримку виходу журналу! Куліш і Симонов виходять з себе, організують літературні заходи, клопочуться» [6, с.69].

Дослідник С. Айтов розподілив авторів і співробітників журналу на п'ять груп, узявши за критерій місце й роль особистості в організаційних справах і участь у створенні інтелектуального простору журналу. Матвій Номиса разом з Д. Каменецьким, О. Кістяківським, Л. Жемчужниковим, Я. Кухаренком він відніс до другої групи – діячі, що брали безпосередню участь в організації роботи часопису. Як зазначає С. Айтов, «функція цієї групи авторського складу «Основи» полягала в редакційних справах та реалізації зв'язків ядра журналу з його кореспондентами, головним чином українцями» [4, с.4].

12 січня 1861 року побачив світ перший номер часопису. Його метою стало «всебічне і неупереджене вивчення південноросійського краю, усвідомлення його потреб, критичний погляд на себе в минулому й сучасному, громадська користь. Загальнолюдська просвіта, у застосуванні до місцевих умов краю, буде керівною ідеєю редакції» [10, с.4].

Активним учасником цього процесу став і Матвій Номис, який на сторінках журналу видрукував ряд власних художніх творів.

Значну увагу приділяла «Основа» проблемам освіти: на сторінках часопису було надруковано безліч матеріалів, заміток, статей, художніх творів

зі шкільного життя. Редакція на сторінках часопису вела листування з дописувачами, реагувала на актуальні проблеми, сприяла їх розв'язанню.

Так, наприклад, у номері часопису за січень 1861 року вміщено замітку О.Переходовця «Вісті з Полтави», де характеризується сучасний автору стан освіти і науки в губернії. Окрім того, надруковано статтю П.Куліша про Климентія Зіновієва і його творчість; дослідник аналізує стан освіти на українських землях у XVI-XVII ст. Окрема розвідка присвячена історії заснування й організації Полтавської жіночої гімназії (стаття анонімна, за підписом «мешканець Полтави»). Однією із основних названо проблему фінансування навчального закладу, оскільки зібраних громадою коштів було недостатньо для функціонування навчального закладу. Редакція часопису пообіцяла сприяти збору коштів і повідомляти на сторінках видання про пожертви, що і було зроблено в наступних номерах.

Два листи з Чернігівської губернії дозволяють сформулювати уявлення про стан освіти в регіоні. Наприклад, дописувачі скаржились, що в Борзні відсутня недільна школа, а причиною цього є негаразди і суперечки в місцевій громаді. У цій же статті є інформація про бажання жителів Ніжина дати освіту своїм дітям.

Лист із с. Ананьєва Херсонської губернії (автор – М. Левченко) розповідає про відкриття народної школи та унікальну систему викладання вчителя Шварта. Автор порушив важливе питання про нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів.

У номері за лютий 1861 року вміщено статтю М. Волокитина «Розмови про вивчення природи на російському півдні», автор дає практичні рекомендації щодо вивчення природознавства. Наприклад, він пропонує збирати і впорядковувати різні колекції; через відсутність вітчизняних наукових праць радить використовувати французькі й німецькі посібники; рекомендує звертатись за додатковою інформацією до місцевих жителів і до усної народної творчості; говорить про вимоги до особистості вчителя природознавства, який має бути не лише гарним спеціалістом, а й людиною, яка захоплюється своєю справою. Для поглиблення знань автор радить використовувати інформацію з інших суміжних дисциплін, наприклад, з хімії, геології, зоології. Він говорить про практичну користь для сільського господарства і промисловості від розвитку природознавства як науки. Порівнюючи природні умови українського півдня і степових районів Росії, дослідник стверджує, що в Україні більш сприятливі умови для розвитку природознавства як науки.

У номерах журналу за квітень і травень 1861 року вміщено гімназичну переписку (як офіційну, так і особисту), зібрану за тридцять років служби і підготовлену до друку колишнім інспектором Лінейкиним. Ці листи можуть стати джерелом для дослідження особливостей навчального процесу в навчальних закладах України в I половині XIX ст.

У номері часопису за травень 1861 року надруковано повідомлення розпорядника Лубенської недільної чоловічої школи В. Шевича про створення навчального закладу, особливості організації навчального процесу в школі,

предмети, які викладаються. Автор просить у громадськості підтримки, сприяння і допомоги.

У червневому випуску журналу «Основа» за 1861 рік є ґрунтовна стаття про училища, створені на півдні останнім часом. Говориться про те, що освіта – це одна з основних потреб суспільства (особливо жіноча освіта). Детально автор описує процес створення і діяльність Київської, Єлисаветградської, Харківської, Полтавської, Сумської жіночих гімназій, згадує про відкриття недільних шкіл у різних містах і селах країни. Він пропонує детальний аналіз «Правил для недільних шкіл», виданих у 1860 році. У висновках до статті говориться про необхідність створення широкої мережі шкіл у кожному населеному пункті, про потребу в підготовці висококваліфікованих учителів.

У наступному номері звертається увага на «...інші шляхи, якими поширюється освіта серед народу», пропонується ґрунтовний огляд діяльності публічних бібліотек у губернських і повітових містечках по всій Україні з 1860 року. Автор дійшов висновку, що заснування шкіл і бібліотек – це заслуга переважно приватних осіб, які власною ініціативою підштовхують громадськість до такої подвижницької діяльності.

Окремою рубрикою в журналі вміщено урядові постанови і розпорядження, які стосуються південноруського краю. Другим пунктом у цьому огляді йдуть законодавчі акти з питань освіти. Після загальнодержавних автор аналізує місцеві розпорядження щодо врегулювання різних сфер суспільного життя, серед яких знаходяться і питання освіти. Ці матеріали дають змогу сформуванню досить широке уявлення про стан тогочасної народної освіти в різних регіонах України.

Повідомлення в журналі «Основа» стосувались не лише освіти на українських землях, а й висвітлювали події освіти загалом у Російській імперії, так, наприклад, у цьому ж номері було вміщено замітку про народну школу, створену Львом Толстим у його маєтку в Ясній Полянці, а також про газету, присвячену проблемам народної просвіти, яку планував видавати Толстой.

Видавці журналу наголошували, що основною метою часопису є просвіта в народному дусі. Висловлювалися сподівання, що «...професори, а також інші викладачі місцевих університетів й інших навчальних закладів, візьмуть участь у виданні «Основи», як єдиного видання, програма якого охоплює всі аспекти українського життя» [10].

У номері за жовтень 1861 року вміщено замітку вже згаданого В.Шевича про Лубенську недільну школу, про значення діяльності цього навчального закладу для підвищення освітнього рівня населення. Ще одна стаття розповідає про відкриття бібліотеки і жіночої школи в Гадячі Полтавської губернії (автор – І. Кивайголова).

У цьому ж випуску оголошується конкурс на кращий твір на тему «Порівняльно-історичне дослідження університетської освіти в Європі загалом, чи в Росії зокрема», або про історію одного з трьох навчальних закладів – Київського університету Святого Володимира, ліцеїв князя Безбородька (у Ніжині – *З.Ш.*) і Ришельєвського (в Одесі – *З.Ш.*).

У номері за січень 1862 року міститься стаття про Канівську недільну

школу, про керівництво нею, навчальний процес, предмети, які викладаються, склад учнів і розклад навчальних занять. Автором замітки був священник Ф.Чайковський.

У лютневому випуску часопису надруковано звіт про діяльність Полтавського жіночого училища за 1861 рік. Описується процес організації навчального закладу, пропонується витяг з уставу училища про навчальні предмети й особливості організації навчального процесу, наводяться статистичні дані про прибутки і витрати навчального закладу за рік, навіть пропонується список викладачів і аналіз соціального й релігійного складу учнів. Окремими пунктами описується діяльність педагогічної ради й моральний стан вихованців училища.

У березневому номері за 1862 рік вміщено лист І. Кивайголови «Дещо з Гадяча», в якому розповідається про клопотання місцевих жителів щодо створення жіночої школи і про проблеми, які спіткали новостворений навчальний заклад. Наступна стаття О. Переходовця «Вісті з Кременчуга» подає інформацію про громадську безкоштовну книгарню в місті, про діяльність двох недільних шкіл – жіночої і чоловічої. Автор порушує таке важливе питання, як жіноча освіта. Він звертає увагу на негативне ставлення громадськості до дівчат, які прагнуть отримати освіту; стверджує, що для хлопців є два училища – повітове й приходське, а для дівчат подібного навчального закладу немає. «Листи из-под-над Десни і Сейму» Ал. Михченка розповідають про стан освіти в Чернігівській губернії, навіть пропонують статистичні дані по навчальних закладах за 1861 рік, які свідчать про інтенсивний розвиток цієї сфери. Серед основних проблем називається нестача приміщень, небажання селян віддавати дітей на навчання (в основному до школи ходять діти козаків), застарілі методи навчання, оскільки більшість учителів мають духовний сан, а світських педагогів катастрофічно не вистачає. Так, наприклад, навчання читанню відбувається спочатку за старими книжками («слов'янського» друку), а вже потім здійснюється перехід до книжок нових («петровського» друку). Цей перехід є дуже складним для учнів.

Лист із м. Таращи Київської губернії подає інформацію про навчальні заклади міста: недільну школу відкрили офіцери військ, які тут квартирувалися, особливої підтримки серед місцевих жителів школа немає, навчання відбувається російською мовою. Подається матеріал про кілька сільських шкіл у Чигиринському і Черкаському повітах.

У статті «Сучасний малоросійський літопис» теж порушуються важливі питання народної освіти: досліджується загальний стан тогочасних шкіл, пропонується лист О. Кониського про викладання українською мовою, організацію народних училищ, школу народних учителів у Харкові, допуск жінок до лекцій, студентські хори і вистави.

У номері за квітень 1862 року вміщено статтю П.Чубинського «Два слова про сільське училище загалом і про училище для сільських учителів», в якій автор детально аналізує стан сільської освіти, наголошує на потребі докорінних змін, висловлює власну точку зору на процес підготовки вчителів, формулює вимоги до особистості вчителя.

У цьому ж випуску описується історія відкриття Бориспільської школи (пошук учителів, збір пожертвувань, закупівля підручників). Мета, яку ставив перед собою автор статті (П. Чубинський), – показати, з якими труднощами зустрічається людина, яка хоче організувати школу.

Отже, аналіз публікацій журналу «Основа» дозволяє стверджувати, що прогресивні кола української громадськості, серед яких був і Матвій Номис, турбував стан тогочасної освіти, питання організації і діяльності навчальних закладів.

У сфері наукових інтересів Матвія Номиса було й мовне питання. До розробки багатьох аспектів становлення та розвитку української мови він долучився на початку 60-х років XIX ст. у період співпраці з «Основою». Для утвердження й популяризації рідної мови, а також визнання можливості й необхідності її використання в наукових працях, редакція «Основи» зробила багато: на сторінках часопису з'являлися роботи, що стверджували окремішність українського народу і його мови, необхідність освіти рідною мовою. На шпальтах місячника друкувалися твори українських письменників і поетів українською мовою, а також зразки народної творчості та документи з історії України.

Редакційні колеги «Основи» і «Чернігівського листка» відстоювали право на рідну мову як на інструмент інтелектуальної діяльності. У наукових колах того часу обговорювалося питання правопису української мови. Серед таких робіт – «Замітки про Збірслов К. Шейковського» [8, с.167] та «Дещо про українське писання і про словозбір» [9, с.13] Матвія Номиса, написані українською мовою й надруковані в «Чернігівському листку».

Він зазначав, що «...основою для писання повинна бути вимова, коли вона у народу всюди однакова, за нею йти, не зважаючи, щоб там не проказували слововиводи. Певно у народу були причини, щоб він чому-небудь одщепився від огульних слововиводних нарядів... Ми дуже мало знаємо свою мову, дуже ще мало роздивилися, що вона є, і що в ній є, і як вдамося до слововиводів, то щоб не надіть на неї одежі, що не для неї шита» [9, с.14-15]. Матвій Номис давав поради щодо практичного змісту словника: «Збірслов не енциклопедія і д., і д.; а для того: ні для чого друкувати у ньому пісень, колядок, думок, а вибрати тільки вірші, що пояснюють слова. Ні для чого вносити в нього українські прізвища, назви українських городів» [9, с.22].

Гарні знання української мови і мовознавчі дослідження Матвія Номиса стали в нагоді під час створення словника української мови, над яким українські культурні та наукові діячі працювали майже протягом всієї другої половини XIX ст. Результатом цієї роботи було видання «Словника української мови» за редакцією Бориса Грінченка у 1907-1909 роках. Активну участь у цій роботі брав і Матвій Симонов.

Із появою журналу «Основа» ця робота активізувалася: у першому ж номері П. Куліш оголосив про намір укласти словник української мови, в якому б фіксувалися слова, «вживані народом у розмовах», «вибрані із народних прислів'їв, пісень, переказів, казок і т.п.» і «слова, які наявні в творах кращих наших письменників». Він запросив до співпраці усіх бажаючих і став

координатором цієї роботи, наголосивши на «сприятні, яке здійснюють кілька моїх співвітчизників, які працюють тут, у Петербурзі, разом зі мною на літературній ниві, а саме: Ганна Барвінок, Василь Білозерський, Микола Костомаров, Опанас Маркович, Матвій Номис, Тарас Шевченко [11, с.221]. Найбільшу активність під час збирання матеріалу виявили саме П. Куліш і Матвій Номис [2]. Щоправда, він паралельно працював над збіркою паремій, і це відволікало його від словникової роботи.

У кінці кожного номера «Основи» редакційна колегія пропонувала словник малоросійських слів, використаних дописувачами, значення яких могло бути незрозумілим для читача. Редакція пропонувала пояснення, тлумачення цих слів і висловів. Б.Грінченко вважав Матвія Номиса знавцем української мови й використовував приклади з його творів для пояснення значення деяких слів, для доведення українського походження багатьох слів та правильності їх вимови й використання.

Одним із напрямів громадської і культурної діяльності Матвія Номиса була організація та функціонування створеного ним у Петербурзі за допомогою дружини магазину української моди. Ідея відкриття такого магазину виникла в 1860 році. Дружина діяча, Надія Михайлівна, на той час закінчила курси «модисток», отримала диплом, який надав їй право відкрити салон і самій готувати закрійниць. Коли постало питання, що будуть шити у цій майстерні і продавати у новому магазині, розгорнулася дискусія. Свої пропозиції висловили Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок [1]. Оскільки в Петербурзі серед певних кіл панувала зацікавленість усім українським і мода на український одяг, вирішили відкрити саме український магазин. Послугами Симонових користувалися родини Пушкіних, Маркевичів, Макарових. Постійним клієнтом був О. Маркович, якому дружина Матвія Номиса шила і вишивала українські сорочки, носові хустини, шаровари [3].

Ще одним аспектом активної діяльності Матвія Номиса в столиці була його участь в організації «Тарасової книгарні». Ось як про це згадував М.Щербак, близький знайомий Номиса: «Як умер Тарас Шевченко та продавалося його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила собі на свой кошт Тарасові книжки, малюнки. Тоді я став казати в громаді, що добре б було завести громаді Тарасівську громадську книгарню або й музей наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків подаровані та куплені громадою книжки тощо, то колись може б мали ми отакий «Національний Музей» і «Публічну Бібліотеку» як от у чехів» [5, с.222-224.]. На цей заклик відгукнулися М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Д. Каменецький, а також і Матвій Номис.

Про активну участь Матвія Номиса в громадському житті українства свідчить і той факт, що, виїхавши у 1864 році з Петербурга, він продовжував листуватися з друзями, що залишилися у столиці. Ці листи він ретельно збирав, так що згодом у нього сформувався велика колекція, яка викликала зацікавленість у наукових колах. М. Білозерський звертався до митця з проханням надіслати йому автографи листів П. Куліша, Т. Шевченка, В.Білозерського.

Висновки. Петербурзький період життя та діяльності Матвія Номиса характеризувався активною участю в суспільно-політичному, культурному та науковому житті як України, так і Росії, спрямованою на підвищення рівня національної свідомості, освіченості, виховання патріотизму українського народу.

Перспективи подальших розвідок. Подальше вивчення просвітницької діяльності і педагогічної спадщини Матвія Номиса дасть змогу визначити особливості його світогляду, сформулювати концепцію національного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лист Н.Забіло О. Куліш від 18 вересня 1860 р. з Петербурга. – ІР НБУ, ф. 1, спр. 31001, 2 арк.
2. Лист О. Куліш І. Шрагу від 1 січня 1901 р. – ЧЛММК, А-2908, 2 арк.
3. Лист Н.Забіло О. Куліш від 26 листопада 1858 р. – ЧЛММК, А-5808, 2 арк.
4. Айтов С. Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / С. Ш. Айтов. – Д., 2001. – 18с.
5. Доманицький В. Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги: ноябрь 1867 года / В. Доманицький // Україна. – 1907. – Листопад-грудень. – С. 222-224.
6. Лист М. Я. Макарова до Марка Вовчка // Листи до Марка Вовчка. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 69.
7. Номис М. Дещо про українське писання і про словозбір К.Шейковського (лист до редактора) / М. Номис // Черниговский листок. – 1862. – С. 13-24.
8. Номис М. Замітки про збірослов К. Шейковського (лист до редактора) / М. Номис // Черниговский листок. – 1862. – С. 167-288.
9. Письма П. Кулиша к Д. Каменецкому (1857-1865) // Киевская старина. – 1898. – Май. – С. 222-244.
10. Програма журналу «Основа» // Основа. – 1861. – № 1. – С. 3-6.
11. Щербак М. Г. До історії Тарасової книгарні / М. Г. Щербак // Україна. – 1907. – Листопад-грудень.

Дата надходження до редакції: 20. 11. 2012 р.